

Een aanfluiting voor het onderwijs

In dit nummer van KLEIO is de stofomschrijving van het CE-onderwerp 'Europa en de buitenwereld 1150-1350' afgedrukt.

We ontvingen alweer even geleden de hierna volgende kritische reactie en hebben deze laten liggen om de stofomschrijvingscommissie de gelegenheid te geven te reageren in hetzelfde nummer en de lezers de mogelijkheid te bieden het een en ander na te kijken.

8

Voor het eerst sinds er wisselende onderwerpen worden aangewezen voor het eindexamen geschiedenis, is gekozen voor een middeleeuws thema. In 1998 en 1999 leggen tienduizenden leerlingen examen af over 'Europa en de buitenwereld, 1150-1350'. Een reden tot vreugd voor mediëvisten, zou men denken. Niets is minder waar. De door het Ministerie aanvaarde stofomschrijving bevat zoveel fouten, tegenstrijdigheden en tendentieuze voorstellingen van zaken dat van een wetenschappelijk verantwoorde kennismaking met de middeleeuwen geen sprake is.

In september werd ik benaderd door uitgeverij Meulenhoff Educatief met het verzoek een katern samen te stellen voor leerlingen van havo en vwo ter voorbereiding op hun eindexamen geschiedenis. Aanvankelijk ben ik met graagte op dat verzoek ingegaan. Maar toen ik de stofomschrijving las, kon ik mijn ogen nauwelijks geloven. Met de

grootste stelligheid worden in de omschrijving tal van beweringen gedaan die indruisen tegen de wetenschappelijke consensus. En dat niet alleen op onderdelen, maar ook op hoofdlijnen. Het was jammer, maar ik zag mij gedwongen de opdracht aan de uitgever terug te geven. Op basis van de stofomschrijving viel geen wetenschappelijk verantwoord eindexamenkatern te schrijven.

Sommige collega's van de Nijmeegse universiteit, aan wie ik dit verhaal vertelde, dachten dat ik misschien overdreven rigide was geweest. Maar toen ik hun de stofomschrijving liet zien, waren zij niet minder verbaasd en verontwaardigd dan ik. Alle reden dus om in deze periodiek de stofomschrijving aan de kaak te stellen. Ik zal mij concentreren op het gedeelte dat geldt voor havo en vwo.

Vreemde fouten

Eén van de vreemdste fouten uit de stofomschrijving is wel de verzekering dat omstreeks 1150 nog algemeen werd gedacht dat de aarde plat was. Dit is onwaar. Geen zinnig mens heeft in de middeleeuwen geloofd of

beweerd dat de aarde plat was. In elke geografische verhandeling vanaf de vroege middeleeuwen werd van een bolvormige aarde uitgegaan. Dat wordt onder meer bewezen door de wereldkaarten die uit deze tijd zijn overgeleverd. Men vergelijk de kaart op de volgende bladzijde, die uit de elfde eeuw afkomstig is.

Hoe onhoudbaar de bewering is dat middeleeuwers zich een platte aarde voorstelden, blijkt al uit de stofomschrijving zelf. Er wordt daarin namelijk ook gezegd dat men (zowel vóór 1150 als daarna) uitging van het bestaan van antipoden of tegenvoeters (2.1). Maar het bestaan van tegenvoeters veronderstelt een bolvormige aarde! Ik zou niet graag in de schoenen staan van een leraar die antwoord moet geven op de vraag van een leerling: 'als men dacht dat de aarde plat was, waar dacht men dan dat de tegenvoeters leefden?'. Men stelde zich de tegenvoeters natuurlijk op het zuidelijk halfrond voor, vandaar hun naam: zij stonden met hun voeten tegen de onze. En wie zich een zuidelijk halfrond voorstelt, gaat uit van een bolvormige aarde.

Niettemin houdt de stofomschrijving stug vol. Niet alleen wordt in strijd met de waarheid gesteld dat na 1150 het idee van een bolvormige aarde 'doorbraak', voor die doorbraak wordt zelfs een verklaring uit de duim gezogen: de Europeanen raakten via de Arabieren (beter) bekend met de astronomie van Ptolemaeus, van wie het beeld van de bolvormige aarde afkomstig was (2.2.1, 5.1.1). Behalve dat de Europeanen allang wisten dat de aarde bolvormig was - namelijk uit het werk van Macrobius (4e-5e eeuw n.C.) - was dit idee ook niet afkomstig van Ptolemaeus (2e eeuw n.C.). Men vindt het al bij Aristoteles, vijf eeuwen eerder. Dat in de encyclopedie van Isidorus van Sevilla 'zowel het beeld van de bolvormige aarde van Ptolemaeus als dat van de aarde als platte schijf te vinden' is (2.2.1), is evenmin waar. Isidorus gaat gewoon uit van een bolvormige aarde, zonder Ptolemaeus te kennen. Dat de aarde plat zou zijn, zegt hij nergens. Hij zegt alleen dat de landmassa op aarde door de oceaan wordt begrensd.¹ Maar de grenzen van de landmassa zijn niet de grenzen van de planeet. De TO-kaarten, die zowel vóór 1150 als daarna werden vervaardigd, beelden alleen de landmassa af, maar daardoor moet men zich niet laten misleiden. Ook op Ptolemaeische kaarten is immers alleen de landmassa te zien (vergelijk afbeelding 2 en 3).

Hiermee is de kolder nog niet ten eind. Omstreeks 1350 was het beeld van een ronde aarde doorgedrongen, meldt de stofomschrijving, maar:

'Totdat Europeanen rondom Afrika de tropische zone passeerden, werd de Sahara als natuurlijk bewijs gezien voor het bestaan van een onbewoonbare, hete gordel op aarde, waarachter de tegenvoetters leefden. Op deze manier konden oude ideeën over de verdeling van de aarde in zones en continenten met de bolvorm worden verenigd' (7.1.1).

Ten eerste: het bestaan van een onbewoonbare, hete gordel werd lang vóór 1350 verworpen. Niet doordat men de tropen passeerde, maar doordat - en deze keer wel onder invloed van de Arabieren en Ptolemaeus - werd betoogd dat de zon jaarlijks veel langer boven de keerkringen stond dan boven de evenaar; aangezien desondanks de aarde ter hoogte van de kreeftskring bewoonbaar was, zoals de ervaring leerde, moest zij dat ook zijn ter hoogte van de evenaar.²

1. Op Macrobius geïnspireerde wereldkaart, 11e eeuw.

De aardbol is van noord naar zuid in vijf klimaatgordels verdeeld

2. Op Isidorus geïnspireerde TO-kaart, 11e eeuw. Alleen de landmassa (Europa, Afrika, Azië) is afgebeeld.

Ten tweede: de verdeling van de aarde in klimaatzones is geen idee dat met de bolvorm verenigd moest worden, maar een idee dat uit de bolvorm voortkwam. Ook dit idee kende men uit het werk van Macrobius. Deze had de aardbol van noord naar zuid in vijf zones verdeeld: bij de noordpool heerste ondraaglijke kou, tussen noordpool en evenaar bestond een gematigd klimaat, bij de evenaar heerste ondraaglijke hitte; verder naar het zuiden bestond weer een gematigd klimaat, en bij de zuidpool heerste ondraaglijke kou (afb. 1). Juist vanwege de bolvorm van de aarde namen Macrobius en de middeleeuwen aan dat op het zuidelijk halfrond dezelfde omstandigheden bestonden als op het noordelijk, en dat daar ook tegenvoeters woonden - dat wil zeggen: mensen, en niet *'allerlei andere fantasiewezens'* zoals ten onrechte wordt gesteld (2.1). Ondanks dit alles moet de schooljeugd gaan leren dat de middeleeuwen dachten dat de aarde plat was, totdat de Arabieren na 1150 hun ogen openden. Ter bevestiging hiervan voert de stofomschrijving nog het volgende 'bewijs' aan: *'De praktijkkennis van de zeelieden*

bevestigde de theorie over de bolvorm van de aarde. Zij namen waar dat objecten wegzonken en opdoken achter de horizon' (5.1.2).

Namen de zeelieden vóór 1150 dan niet dezelfde verschijnselen waar? Of menen de stofomschrijvers dat ook de zeevaart pas na 1150 werd uitgevonden?

Een tweede onderwerp waarmee nogal wat fout gaat, is de figuur van 'Priester Johannes' of 'Pape Jan', die over een oosters rijk zou heersen *'met een 'scepter van smaragd'* (2.1; die scepter wordt genoemd door Otto von Freising - ik meld het maar even, want het is raden waar de stofomschrijvers hun citaten vandaan hebben).³ Dit rijk vormt volgens de stofomschrijving een *'niet blanke, maar wel christelijke samenleving'* (7.1.2). Dat is niet waar: over de huidkleur van Pape Jan en zijn onderdanen wordt niets in de bronnen gemeld, en Pape Jan werd meestal als een blanke afgebeeld.

'Reizigers, onder andere [sic!] Marco Polo, waren allemaal naar dit rijk op zoek, maar ze kwamen er nooit' (3.3.3).

Alweer fout: reizigers, onder anderen Marco Polo, meldten vanaf ongeveer 1250 dat het rijk van Pape Jan door Džengis Khan was veroverd en tegenwoordig een vazalstaat was van de Mongolen. Het is dus zeker niet *'alleen Willem van Rubroek'* die *'veel kritiek op alle geruchten'* had.

Jammer genoeg maakt de stofomschrijving geen onderscheid tussen het rijk van Pape Jan dat men werkelijk meende te kennen en het fantasierijk uit de fictieve 'brief van Pape Jan'. De brief hoort tot de kernbegrippen van de examenstof, maar de stofomschrijvers zelf hebben hem nooit gelezen (hij ontbreekt dan ook op de literatuurlijst): hun verzekering dat Pape Jan daarin een aanbod deed voor samenwerking tussen zijn rijk en Europa (3.3.3), is onjuist.

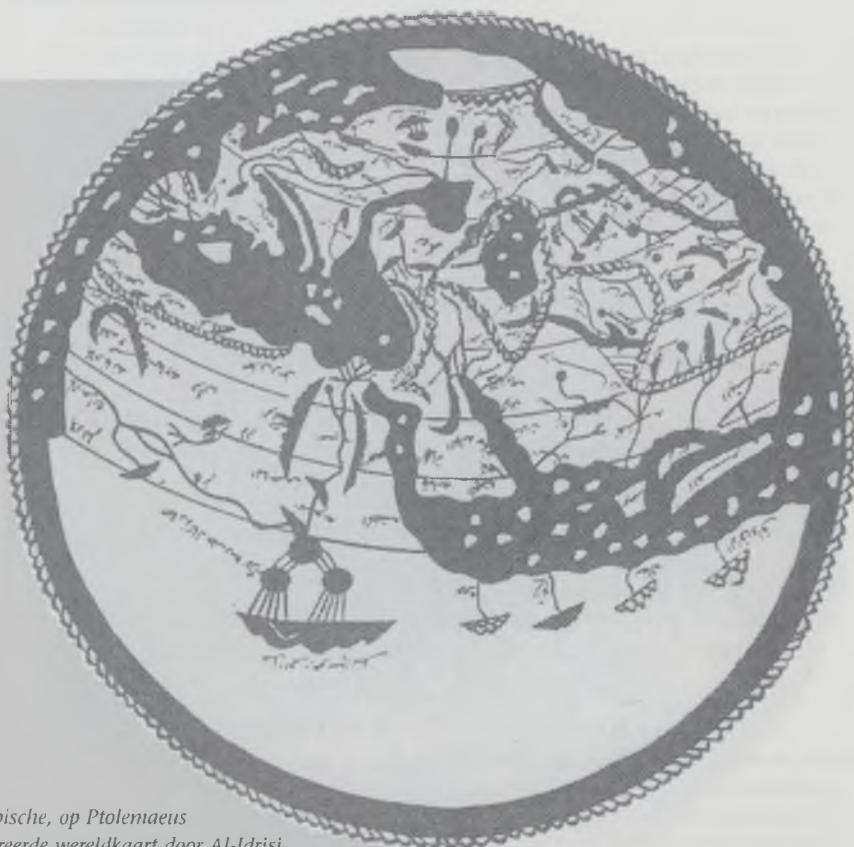
Tenslotte begrijp ik niet hoe de brief *'het besef van de Russische en Aziatische eendeloosheid'* kan hebben versterkt (7.1.2). Pape Jan heerste niet over Rusland, maar over Indië. De Russische eendeloosheid is een thema uit 19e-eeuwse romans.

Nog meer missers

De onzorgvuldigheid waarmee de stofomschrijving is samengesteld, doet zich in bijna elke alinea gelden. Een greep:

- Ter verklaring van de toenemende contacten met de buiten-Europese wereld na 1150 wordt onder meer gezegd: *'Economische groei leidde ook tot het zoeken van afzetgebieden voor Europese goederen buiten Europa'* (3.1). Europeanen gingen naar de Levant om te verdienen aan de import van luxe-artikelen uit het oosten, niet om hun eigen artikelen te exporteren. Maar omdat Karl Marx ooit heeft beweerd dat kolonialisme moet worden verklaard uit het zoeken van afzetmarkten (terwijl ook in zijn tijd kolonies dienden om er producten vandaan te halen, niet om er producten naar toe te brengen), wordt dit de leerlingen nog altijd ingeprent.

- Ter verklaring van de kruistochten wordt niet gewezen op de overtuiging dat het Heilig Land in christelijke handen thuishoorde, noch op de behoefte van de kerk om de energie van elkaar bevechtende edelen af te wentelen op een 'heilige' onderneming. In plaats daarvan heet het: *'Het uiteenvallen van de islamitische wereld en de maatregelen*

3. Arabische, op Ptolemaeus geïnspireerde wereldkaart door Al-Idrisi, ca. 1150.

van de Saracenen tegen christenen lokten de kruistochten uit' (3.1).

Geen mediëvist zal een dergelijke naïeve verklaring accepteren.

Terzijde: als Europa reeds vóór de kruistochten zo goed over de islamitische wereld was geïnformeerd, moeten de contacten ruim vóór 1150 al zeer uitgebreid zijn geweest, in strijd met wat de stofomschrijving wil doen geloven!

– 'De (zee)wegen waren slecht'

(4.1.1). Wat moet ik mij voorstellen bij slechte zeewegen? Waren in de middel-eeuwen de golven soms hoger?

– 'Liederen wekten vooral interesse voor andere culturen op' (5.2.2).

Een bewering zonder enige grond. Er is geen enkele aanwijzing dat de interesse voor de buiten-Europese wereld in de eerste plaats door zangers werd gewekt.

– Avicenna en Averroës worden 'grote Arabische medici' genoemd (5.1.1).

Beiden waren in de eerste plaats filosofen en hebben vooral als commentator van Aristoteles invloed uitgeoefend.

– De Vlaming Jacob van Maerlant wordt - het staat er echt - een 'Hollandse dichter' genoemd (7.1.2). Een blik in een willekeurige encyclopedie had deze enormiteit kunnen voorkomen.

– Tot twee keer toe wordt beweerd dat de contacten met de Oriënt na 1350 afnamen en dat Europa de blik toen naar het westen richtte (6.1, 7.2). Hoe is dat mogelijk? Wat was er anno 1350 ten westen van Europa te vinden? Amerika was toch nog niet ontdekt? Het is bovendien maar ten dele waar dat de contacten met de Oriënt na 1350 afnamen. Reizen naar het Verre Oosten kwamen minder voor, maar reizen naar het Midden-Oosten bleven gewoon bestaan, en de contacten met Afrika namen na 1350 juist toe.

Verwarrende passages

Dat de stofomschrijving geen hecht doortimmerd stuk kan worden genoemd, zal reeds duidelijk zijn. Maar verwarrende passages zijn nog wel meer te noemen. Zo wordt onder 1.1.1 de geografische definitie van Europa besproken. Er staat: 'Breidde het christendom zich uit, dan werd Europa groter en omgekeerd'. Dat is geen geografische, maar een godsdienstige definitie, die onder 1.1.2 had moeten staan.

Pas onder 2.1, waar het niet meer over definities van Europa gaat, wordt op eens een geografische definitie gegeven: Europa was het land tussen de Middellandse Zee, de Zwarte Zee en de Don. Deze definitie 'komt heel dicht in de buurt van de hedendaagse geografische opvatting van Europa', meldt de stofomschrijving, maar zij is niet te vinden in de paragraaf die over de geografische opvatting van Europa gaat.

Nog vreemder is de volgende passage: 'Het is duidelijk dat vooral mannen reisden; vrouwen reisden slechts als zij hun man vergezelden. Alleen vrouwen die tot de elite hoorden of daarbij in dienst waren, of vrouwen die speciale taken in geestelijke orden hadden, reisden zelfstandig. Vrouwen uit lagere kringen gingen soms op bedevaart, maar slechts rijke, adellijke dames konden zich permitteren de verre reis naar Jeruzalem te maken' (3.2).

Behalve dat het onzin is dat alleen adellijke vrouwen naar Jeruzalem konden reizen (het hebben van geld was voldoende), is de passage tegenstrijdig. Eerst wordt gezegd dat vooral mannen reisden. Vervolgens wordt opgesomd onder welke omstandigheden vrouwen reisden. Maar die omstandigheden zijn dezelfde als die voor mannen golden. Ook mannen reisden alleen als zij tot de elite behoorden, of daarbij in dienst waren, of speciale taken in geestelijke orden hadden; ook mannen uit lagere kringen gingen soms op bedevaart, en alleen rijke mannen konden zich een reis naar Jeruzalem permitteren.

Tendentieuze uitspraken

Niet alleen bevat de stofomschrijving onwaarheden, ook staan er tendentieuze uitspraken in die de middeleeuwen een negatief imago bezorgen. Naast de middeleeuwse geleerdheid moet vooral de kerk het ontgelden.

Eerst twee uitspraken over de geleerdheid. 'Heel lang kopieerden middeleeuwse auteurs klakkeloos de gezaghebbende geschriften, waardoor tegenstrijdige gegevens naast elkaar bleven bestaan' (2.2.1). Het is waar dat middeleeuwse auteurs, bij ontstentenis van een drukpers, gezaghebbende teksten overschreven. Door die gelukkige omstandigheid is bijvoorbeeld een groot deel van de klassieke Latijnse letterkunde bewaard gebleven. Maar waarom het woord 'klakkeloos' gebruikt? Hadden middeleeuwse auteurs liever in ander-

mans werk moeten ingrijpen en passages moeten verdraaien of weglaten? Het is waar dat gezaghebbende teksten elkaar tegenspraken, maar dat doen ze nu ook: niet al onze boeken beweren dezelfde dingen. Bewijst dat dat wij onkritisch zijn? Pas wanneer binnen een eigen werk van een auteur tegenstrijdigheden voorkomen, bestaat er reden te twifelen aan zijn kritische vermogens.

De tweede uitspraak: 'Binnen Europa waren universiteiten centra van nieuwe wetenschappelijke kennis, hoewel de meeste praktische wetenschappen daar niet werden gedoceerd' (5.2.2). Wat met 'praktische wetenschappen' wordt bedoeld, blijft onduidelijk (een wetenschap is dan ook per definitie theoretisch). In elk geval hadden vakken die belangrijk zijn voor de kennis van de buitenwereld, zoals astronomie en geografie, wel degelijk een plaats op de universiteiten. Desondanks wekt de stofomschrijving de indruk dat middeleeuwse universiteiten weinig voorstelden, en dat middeleeuwse auteurs goedgelovige kopiïsten waren. Een indruk die nog wordt versterkt door te stellen dat een geheel vernieuwde beeldvorming over de buiten-Europese wereld onder meer uitbleef doordat men gezaghebbende teksten boven de ervaring stelde, en dat door het lage ontwikkelingspeil reisverhalen meer aftrek vonden naarmate er meer fantasie-elementen in voorkwamen (7.2). Kan een scholier die dit leest iets anders denken dan dat middeleeuwers achterlijk waren?

Nee, dat kan zo'n scholier niet, en in plaats van hem op betere gedachten te brengen en die veronderstelde achterlijkheid te relativiseren, wijst de stofomschrijving er een zondebok voor aan: de kerk. Deze hield de mensen dom. Vergelijk de volgende uitspraken:

– De Arabieren hadden wat betreft geografische kennis een voorsprong op Europa, want 'zij hadden geen last van belemmeringen die de Latijns-christelijke kerk het denken oplegde' (5.1.1).

– 'Toch drong de nieuwe geografische kennis nauwelijks tot de massa van de bevolking door. De meeste Europeanen bleven via de kerk kennis maken met een symbolisch beeld van de werkelijkheid' (5.2.2).

– Het eerste antwoord op de vraag waarom een geheel vernieuwde beeldvorming over de buiten-Europese wereld uitbleef, luidt: 'De overheersende rol van de kerk in de middeleeuwse

samenleving en haar invloed op het denken van mensen'. Bovendien verhindert de overtuiging van de superioriteit van de eigen godsdienst en kennis dat men voor andere culturen open stond (7.2).

Wie meent dat godsdienst opium is van het volk, zal dit soort fabeltjes altijd wel blijven geloven. Toch doe ik een poging tot weerlegging.

– Behalve dat Arabieren niet met de christelijke kerk, maar natuurlijk wel met de islam rekening moesten houden, is het onzin dat de Kerk het vergaren van geografische kennis tegenwerkte. De Kerk wilde niet dat er ketterse ideeën werden verbreid; andere 'belemmeringen' legde zij niet aan 'het denken' op. Bovendien had de Kerk in verband met kruistochten en missiereizen juist alle belang bij een gedegen kennis van de buiten-Europese wereld.

– Voor alle wetenschappelijke kennis geldt te allen tijde dat zij niet tot de massa doordringt (bijvoorbeeld ten gevolge van ondeskundige stofomschrijvingen voor schoolexamens). Er is geen reden een beschuldigende vinger uit te steken naar de Kerk. Met het 'symbolische beeld van de werkelijkheid' dat de Kerk de mensen voorhield, wordt kennelijk de TO-kaart bedoeld, maar die kaart was uitstekend met nieuwe geografische kennis te verenigen.⁴

– Wie in ernst meent dat de Kerk verhinderde dat geografische kennis tot de mensen doordrong, is niet goed bij zijn hoofd. Er is simpelweg niets van waar. Wat die ontoegankelijkheid voor andere culturen betreft: hoe is die te rijmen met de invloed van de Arabische wetenschap, waar de stofomschrijvers voortdurend op wijzen? Niet open staan voor andere culturen is bovendien iets anders dan geen feitelijke informatie over andere culturen toelaten.

Behalve als een instituut dat de mensen dom hield, wordt de Kerk ook nog als een tyrannieke organisatie afgeschilderd. Gesproken wordt van de Arabische tolerantie van joden en christenen (4.2), maar niet van de tolerantie van joden en moslims door de christelijke kerk. Daardoor ontstaat de verkeerde indruk dat de Kerk geen tolerantie kende. Deze indruk wordt bevestigd wanneer de culturele versmelting tussen moslims en christenen aan het Siciliaanse hof van keizer Frederik II ter sprake komt. 'De kerk bleef het echter

anders zien: daar groeide door de Arabische invloeden ook een nieuwe angst. Wie 'samenleefde met de Saracenen' kon op een veroordeling rekenen. Keizer Frederik II werd in 1245 beschuldigd van heulen met de Saracenen om vervolgens als ketter te worden veroordeeld' (7.1.3).

Waar het citaat 'samenleven met de Saracenen' vandaan komt, mag de lezer opnieuw raden. Vermoedelijk gaat het om een slordige weergave van canoniekrechtelijke bepalingen die het verkeer tussen christenen en niet-christenen beperken.⁵ Maar die beperkingen golden ook als het om joden in plaats van Saracenen ging, en kunnen niet worden verklaard uit 'een nieuwe angst' voor de Arabieren. Verder is Frederik II niet verketterd vanwege zijn heulen met de Saracenen, maar omdat hij met de paus in een machtsstrijd om Italië verwickeld was. Maar voor de stofomschrijvers was elk uit de lucht gegrepen argument blijkbaar goed genoeg om de kerk zwart te kunnen maken.

'Over de middeleeuwse samenleving kunnen we ons afvragen of deze werkelijk zo gesloten was', wordt in de verantwoording bij de stofomschrijving gemeld. Zich iets afvragen over de middeleeuwse samenleving is bij het opstellen van de stofomschrijving helaas niet gebeurd. Dankzij deze stofomschrijving zal het spookbeeld van de donkere middeleeuwen nog zeker een generatie lang blijven bestaan. Althans in het verlichte Nederland.

Slot

Het is onbegrijpelijk dat een zo ondeugdelijk stuk als de onderhavige stofomschrijving door het Ministerie van Onderwijs is aanvaard. Het is zeker niet zo dat alle stofomschrijvingen slecht zijn. Die over de Nederlandse opstand bijvoorbeeld (examenstof in 1995 en 1996) was voortreffelijk, met een heldere vraagstelling en nauwkeurige, genuanceerde antwoorden. Waarom komt er dan zo'n afschuwelijk stuk uit de bus als het over de middeleeuwen gaat?

Kennelijk voelen de meeste mensen zich niet verplicht hun hersens te gebruiken als de middeleeuwen ter sprake komen. Via het geschiedenisonderwijs zou aan die toestand iets kunnen gebeuren. Maar nu is het integendeel zo dat aan Nederlandse leerlingen die voor hun eindexamen geschiedenis staan, twee jaar lang de grootst moge-

lijke onzin over de middeleeuwen moet worden bijgebracht. Terwijl het vak geschiedenis is bedoeld om een kritische historische zin te ontwikkelen. Was het maar zo dat de stofomschrijving naar de vuilnisbak kon worden verwezen. Maar dat kan niet.

De lukrake beweringen en moedwillige vertekeningen die het stuk bevat, zijn door ons Ministerie als historische waarheden aanvaard en moeten onze scholieren naar de letter worden ingepompt, anders zakken zij voor hun examen.

Een aanfluiting voor het onderwijs. Leraren geschiedenis zijn de komende jaren niet te benijden, en hun leerlingen evenmin.

Noten

1. Isidorus van Sevilla, *Etymologiae*, ed. W.M. Lindsay (Oxford 1911) XIV.1-2.
2. Hierover I.P. Bejczy, 'Brandaan en de antipoden', *Millennium* 2 (1988), 1-8.
3. Over Pape Jan: I.P. Bejczy, *Pape Jansland en Utopia* (Nijmegen 1994); hierin is ook de Nederlandse versie van de 'brief van Pape Jan' opgenomen.
4. Zo werd het TO-model ook gebruikt door Jan van Mandeville, in wiens werk 'bijna alle in de voorafgaande twee eeuwen vergaarde kennis bijeengebracht' werd (5.1.2). Vgl. I.P. Bejczy, 'De wereldkaart van Jan van Mandeville', *Millennium* 3 (1989), 99-105.
5. *Decretales Gregorii IX* 5.6, in: *Corpus iuris canonici*, ed. Ae. Friedberg (Leipzig 1879-1881).